

ПРИНЦИПИ Й ЕТАПИ МОРФОНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті подаються основні принципи й етапи морфонологічного аналізу та показано роль такого дослідження для економного опису всіх морфонологічних чергувань у морфемах. На прикладі сучасної англійської мови проаналізовано такі випадки чергування фонем (при формо- та словотворенні) в корневих морфемах, які містять будь-яку морфонологічну характеристику.

Ключові слова: морфонологічний аналіз, морфонологічне правило, морфема, морф, морфонема.

Довгун І. Н. Принципы и этапы морфонологического анализа. В статье рассматриваются основные принципы и этапы морфонологического анализа, а также показано роль такого исследования для экономного описания всех морфонологических чередований в морфемах. На примере современного английского языка проанализировано такие случаи чередования фонем (при формо- и словообразовании) в корневых морфемах, которые имеют всякую морфонологическую характеристику.

Ключевые слова: морфонологический анализ, морфонологическое правило, морфема, морф, морфонема.

Dovgun I. M. The Principles and Stages of the Morphological Analysis. The article deals with the main principles and stages of the morphological analysis. The role of such investigation for the economic description of all morphological alternations in the morphemes is shown. Such cases of the changes of the phonemes in the root morphemes, which have any morphological characteristic, in Modern English are analyzed (in a form and word formation).

Key words: morphological analysis, morphological rule, morpheme, morph, morphoneme.

Однією з важливих проблем морфонології, що привертає увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців [Макаев 1969; Кубрякова 1983; Реформатский 1970; Чурганова 1973; Harris 1970; Hockett 1947], є аналіз морфонологічних даних. До фактів морфонології ми відносимо такі фонемні зміни в складі морфів однієї морфемі, які допомагають сигналізувати про певні граматичні функції. Об'єктом морфонологічного дослідження є правила, що показують відповідність між фонемним оформленням морфів однієї і тієї ж самої морфемі та граматичними ролями цих морфів у системі мови. Стаття має на меті висвітлити основні принципи й етапи морфонологічного аналізу та розглянути такі випадки чергування фонем (при формо- та словотворенні) в

кореневих морфемах, які містять будь-яку морфонологічну характеристику, у сучасній англійській мові. Зазначена мета потребує вирішення таких завдань: сформулювати основні етапи морфонологічного дослідження, показати роль такого аналізу для економного опису морфонологічних чергувань в морфемах і обґрунтувати її на матеріалі корневих варіантів морфем в іменниках англійської мови, що позначають будь-які морфологічні категорії як в словозміні, так і в словотворі.

Об'єктом морфонологічного аналізу є структура морфеми, що описується у фонологічних термінах. Оскільки в сучасній лінгвістиці існує декілька інтерпретацій поняття морфеми, то при складанні схеми морфонологічного дослідження необхідно вказувати, які підходи до ідентифікації цих одиниць враховуються.

Л. Блумфільд свого часу представив свою тріаду тверджень щодо поняття морфеми: 1) мовна форма, яка не наділена частковою фонетично-семантичною подібністю з іншою вважається морфемою; 2) оскільки морфема може бути описана з фонетичної точки зору, то вона складається з однієї чи більше фонем; 3) морфема в деяких випадках може мати дві чи більше форм [Bloomfield 1984, p. 161–164]. Уживання слова “форма” у третьому твердженні призвело до неузгодженості положень вченого.

Для того, щоб знайти вихід із даної ситуації, З. З. Харріс пропонує розрізняти морфемний альтернант – мінімальну послідовність фонем, яка наділена значенням у різних зворотах мови і яку можна виділити в потоці мови, та морфемну одиницю. Коли два морфемні альтернанти мають однакове значення, але відрізняються між собою однією чи кількома фонемами і знаходяться у додатковій дистрибуції, то вони згруповуються в єдину морфемну одиницю [Harris 1970, p. 80]. На основі цього лінгвіст доводить, що морфемні одиниці мають різні форми – морфемні альтернанти, які складаються з фонемних одиниць. Більшість лінгвістів прийняли ідею З. З. Харріса щодо морфемного альтернанта, щоправда Ч. Хокетт замінив цей термін на “морф” як альтернативу довшому терміну та відповідно до аналогії: “(allo)phone : phoneme = morph : morpheme” (алофон : фонема = морф : морфема) [Hockett 1947, p. 322].

Таким чином, розмежування морфів і морфем привернуло увагу до нового предмета лінгвістичного дослідження, а саме морфонології, яку Ч. Хокетт визначає як галузь граматики, що вивчає фонемне оформлення морфем, слів і конструкцій безвідносно до їх значення [Hockett 1958, p. 107]. Різниця у фонемному оформленні альтернантів морфем вибудовує морфофонеміку. Морфофонемне дослідження може залучати морфонеми – символи, що використані замість фонем [Hockett 1947, p. 323]. Ми вважаємо, що хоча морфонологія не відноситься до основних рівнів мови, а є проміжним, однак вона самостійна, саме в ній відбувається висвітлення певних граматичних значень.

Р. Уеллз зауважує, що коли дослідник ділить мовні одиниці на найменші значущі одиниці – морфеми, то ряд морфем у будь-якій мові має більше, ніж по одному морфемному альтернанту. Фонемне чергування в даних морфах

обумовлене однією фонемою та може бути описане, класифіковане й звірене з варіантами морфів інших морфем у термінах морфофонеміки (термін Р. Уеллза). Будь-які два морфи однієї морфеми перебувають у відношенні морфофонемної альтернативи один з одним [Wells 1949, p. 100].

При морфонологічному аналізі особливе значення має процес віднесення морфів до однієї морфеми. О. О. Реформатський представив блискучий аналіз випадків тотожності/нетотожності кореневих морфем, де головну роль при зведенні в одну морфему її варіантів надав граматичним факторам:

1) Морфеми вважаються різними, коли вони різні за фонемним складом, належать до різних словозмінних парадигм і не мають нічого спільного в лексичному значенні.

2) Морфеми є неоднаковими, якщо вони пов'язані лише суплетивно, оскільки в цьому випадку, крім нетотожності морфеми, спостерігається нетотожність складу фонем, хоча ці різні морфеми наділені однаковими функціями та значеннями.

3) Морфема вважається одною і тою ж самою, якщо в ній наявна внутрішня флексія. Таке чергування фонем утворює словозмінні та словотвірчі форми й належить тільки до морфології.

4) Морфема є однією і тою ж самою, якщо в ній наявне морфологічне чи історичне чергування. Такі фонемні розходження характеризуються незалежністю від їх позицій, пов'язані з морфологією і спрямовані на утворення граматичних форм.

5) Морфема вважається однією і тою ж самою, якщо в ній наявне фонетичне варіювання, яке залежить від його позицій, а тому не має ніякого відношення до морфології, а є предметом розгляду в фонології [Реформатский 1970, с. 415–420].

Хоча ми не відносимо внутрішню флексію до морфології, а розглядаємо її як морфонологічне явище, проте, підтримуючи позицію О. О. Реформатського, вважаємо, що існує міцний зв'язок між ототожненням морфів однієї морфеми й ототожненням варіантів однієї фонемі, що представлені в даній морфемі. Про важливість такого підходу неодноразово наголошували й інші представники Московської фонологічної школи. Зокрема, Р. І. Аванесов у тотожності морфем вбачає тотожність фонемного ряду, який є елементом даної морфеми, в нетотожності – розходження у фонемних рядах. При цьому варіантами однієї морфеми вважаються такі, що характеризуються як суттєві для граматики та лексикології і не обумовлені позицією з погляду закономірностей звукової системи в даний етап її розвитку [Аванесов 1974, с. 36].

Е. А. Макаєв і О. С. Кубрякова, вивчаючи всі морфонологічні явища в термінах морфонологічного ряду, вважають, що згрупування морфів в одну морфему залежить від розуміння морфеми як об'єкта даного дослідження, адже саме вона визначає принципи такого опису. Морфема представлена авторами як структурна одиниця, що характеризується водночас формальними та функціонально-семантичними зв'язками з іншими одиницями мови; саме така співвіднесеність є основою для об'єднання морфів в одну морфему. Під формальною подібністю складників морфеми вчені мають на увазі не

фонетичну, а фонемну подібність. Отже, фонемна схожість у них виступає як основний критерій ототожнення морфеми, що дозволяє дослідникам встановити межі одного морфонологічного ряду. Саме такий підхід зумовлює відкидання суплетивних форм як членів однієї морфеми [Макаєв 1969, с. 102–104]. В цьому ми їх підтримуємо. В іншій статті Е. А. Макаєв і О. С. Кубрякова називають два критерії, якими потрібно керуватися при зведенні морфів в одну морфему, а саме: фонемна схожість і участь в одному парадигматичному ряду [Макаєв 1967, с. 19].

Протилежної думки дотримується В. Г. Чурганова, яка стверджує, що для морфонологічного аналізу важливі лише загальні моменти в фонемному оформленні морфемного елемента, вони є достатніми для констатації тотожності різних варіантів морфеми, а не тотожності функції, й оскільки морфонологія не пов'язана зі змістовою стороною мови. В морфології поділ плану вираження повинен збігатися з планом змісту, а морфонологія цікавиться регулярним характером модифікацій фонемної організації та складу слова [Чурганова 1973, с. 34]. Як бачимо, дослідниця відокремлює морфонологічні дані від відношень між планом вираження та планом змісту і досліджує лише формальну організацію морфем, закономірності трансформації одних морфів у інші. Ми не можемо погодитися з поглядами В. Г. Чурганової щодо заперечення функціональної значущості морфонологічних чергувань, адже фонемні зміни елементів морфів вказують і на зміну їх функцій. Про це писали й О. С. Кубрякова та Ю. Г. Панкрац: “За своєю природою морфонологічні явища належать до такого класу явищ, у яких відмінності в плані вираження сигналізують про наявність відмінностей і в плані змісту” [Кубрякова 1983, с. 16]. На думку цих вчених, завдання морфонологічного дослідження полягає у виявленні всіх типів морфонологічних чергувань і опису при цьому їх фонологічного субстрату та морфологічної функції, яку вони виконують [Кубрякова 1983, с. 21].

Отже, завданням морфонологічного аналізу є виділення досліджуваних морфем, визначення кількості фонетичних форм – морфів, що представляють дані морфеми, і присвоєння морфонологічного правила, яке констатує умови чергування фонем у морфах. Будь-яка морфема представлена принаймні одним морфом. У деяких варіантах морфеми альтернуючі фонемні обумовлені фонологічно, тобто зміна приголосної або голосної залежить від її позиції у слові. Так, регулярні форми множини іменників і часу дієслів є фонологічно обумовленими, тому що вибір афікса залежить від кінцевої фонемі кореневих морфем. Але до них ми не можемо віднести такі випадки, як *wife – wives* з одного боку, *spend – spent – spent* з іншого, оскільки ці чергування є допоміжними (у першому випадку) чи основними (у другому випадку) засобами вираження граматичної категорії, тому вони обумовлені морфологічно. Основною умовою морфонологічного дослідження є наявність чергування фонем у варіантах досліджуваної морфеми, яке повинно бути обумовленим не фонологічно, а морфологічно, тобто воно повинно сигналізувати про виконання даними морфами якоїсь граматичної функції. Ми виділяємо такі етапи проведення морфонологічного аналізу:

- 1) Відбір можливих морфів, які представляють досліджувану морфему.
- 2) Вияв фонемних чергувань у морфах, що слугують засобами вираження граматичної інформації.
- 3) Визначення для кожного варіанта морфеми його граматичного значення.
- 4) Опис морфонологічних чергувань, яким підлягають морфи, за допомогою морфонеми, тобто фонем, які чергуються, виконуючи морфологічну роль.
- 5) Присвоєння морфонологічного правила, яке пояснює умови чергування фонем у морфах однієї морфеми.

Підтримуючи думку О. С. Кубрякової та Ю. Г. Панкраца, ми вважаємо, що об'єднання морфів в одну морфему ізоморфна парадигмі слова, оскільки як будь-яке змінне слово представлене системою словоформ, так і морфема представлена набором морфів [Кубрякова 1983, с. 25]. Саме тому в нашому морфонологічному дослідженні, описуючи змінні компоненти варіантів морфеми, ми можемо використовувати поняття парадигми, у якій місце словоформ будуть займати конкретні морфи однієї морфеми, місце флексій займатимуть одиниці морфонологічного чергування – морфонеми, а замість назв словозмінних форм будемо писати граматичне значення цих морфів. Опис парадигми певної морфеми дасть нам змогу згрупувати усі морфеми одного класу з однаковим типом морфонологічних чергувань і вивести морфонологічне правило, що пояснюватиме умови такого чергування.

Спробуємо довести нашу точку зору на прикладах кореневих морфем, що представлені змінними морфами, деяких іменників в сучасній англійській мові. Так, парадигма морфеми *leaf* матиме такий запис (див. табл. 1):

Таблиця 1

Парадигма морфеми *leaf*

Морф	Морфонема	Граматичне значення в словозміні
<i>leaf</i> /li:f/	/f/	однина
<i>leav-</i> /li:v/	/v/	множина

Подана парадигма морфеми *leaf* (в табл. 1) дає нам змогу об'єднати однотипні морфеми в іменниках *calf*, *half*, *knife*, *life*, *sheaf*, *shelf*, *thief*, *wife*, *wolf*, у яких відбувається морфонологічне чергування кінцевої приголосної фонемі /f/ на /v/ під впливом наступного афікса *-es/-s*. Така морфонологічна альтернація слугує додатковим засобом вираження морфологічної категорії, а саме – однини та множини. Парадигму морфеми *foot* подаємо таким чином (див. табл. 2):

Таблиця 2

Парадигма морфеми *foot*

Морф	Морфонема	Граматичне значення в словозміні
<i>foot</i> /fut/	/u/	однина
<i>feet</i> /fi:t/	/i:/	множина

Таку саму парадигму (в табл. 2) мають слова *tooth, goose*. Наведені приклади представляють вокалічне чергування /u/~i:/ в кореневих морфемах як єдиний засіб вираження числа.

Таблиця 3

Парадигма морфему *bath*

Морф	Морфонема	Граматичне значення в словозміні
<i>bath</i> /ba:θ/	/θ/	однина
<i>bath-</i> /ba:ð/	/ð/	множина

Таку саму парадигму (в табл. 3) мають морфему в іменниках *path, oath*, де альтернація /θ/~ð/ супроводжується афіксом *-es* і є допоміжним засобом передачі морфологічної категорії.

Подібні парадигми можна побудувати й для корневих морфем у словотворенні. Так, для *race – rac-ial* (див. табл. 4):

Таблиця 4

Парадигма морфему *race*

Морф	Морфонема	Граматичне значення в словотворі
<i>race</i> /reis/	/s/	іменник
<i>rac-</i> /reiʃ/	/ʃ/	прикметник

До цього класу відносяться також *grace – gracious, malice – malicious*, у них чергування позначає приналежність до різних частин мови.

Таблиця 5

Парадигма морфему *act*

Морф	Морфонема	Граматичне значення в словотворі
<i>act</i> /ækt/	/t/	дієслово
<i>act-</i> /ækʃ/	/ʃ/	іменник

Цього самого типу (див. табл. 5) морфему з однаковим морфонологічним чергуванням і в словах *commit – commission, permit – permission, relate – relation*.

Отже, введення поняття морфонологічної парадигми дозволяє економніше описати усі морфонологічні випадки чергувань фонем у морфах певної морфему. Воно сприяє раціональній класифікації морфонологічних альтернацій і визначенню їх граматичного значення, правильному присвоєнню того чи іншого морфонологічного правила, дія якого пояснює фонологічний субстрат таких чергувань і їх граматичну роль. Такі етапи дослідження дозволять проаналізувати увесь інвентар морфонологічних чергувань і показати їх значущість в граматичній системі мови, а також звести дані морфонології в єдину систему правил.

Литература

Аванесов Р. И. Русская литературная и диалектная фонетика / Рубен Иванович Аванесов – М.: Просвещение, 1974. – 287 с.

Кубрякова Е. С. Морфонология в описании языков / Елена Самойловна Кубрякова, Ю. Г. Панкрац. – М.: Наука, 1983. – 119 с.

Макаев Э. А. О предмете и задачах морфонологии и ее месте среди других лингвистических дисциплин / Энвер Ахмедович Макаев, Елена Самойловна Кубрякова // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1967. – С. 3–35.

Макаев Э. А. О статусе морфонологии и единицах ее описания / Энвер Ахмедович Макаев, Елена Самойловна Кубрякова // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 87–119.

Реформатский А. А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Александр Александрович Реформатский // Из истории отечественной фонологии. – М.: Наука, 1970. – С. 398–421.

Чурганова В. Г. Очерк русской морфонологии / Валерия Григорьевна Чурганова. – М.: Наука, 1973. – 240 с.

Bloomfield L. Language / Leonard Bloomfield. – London : The University of Chicago Press, 1984. – 569 p.

Harris Z. S. Papers in Structural and Transformational Linguistics / Zellig Sabbetai Harris. – Dordrecht : Reidel, 1970. – 850 p.

Hockett C. F. A System of Descriptive Phonology / Charles F. Hockett // Readings in Linguistics: the development of descriptive linguistics since 1925; [ed. by M. Joos]. – Washington, D. C.: American Council of Learned Societies, 1958. – P. 97–108.

Hockett C. F. Problems of Morphemic Analysis / Charles F. Hockett // Language. Journal of the Linguistic Society of America. – 1947. – № 23, Vol. 4. – P. 321–343.

Wells R. S. Automatic Alternation / Rulon S. Wells // Language. Journal of the Linguistic Society of America. – 1949. – № 25, Vol. 2. – P. 99–116.